

Uhasi Wazi Wa Maudhui Katika Tamthilia Teule Za Kiswahili Nchini Kenya.

David Masinde Wanyonyi,

Idara Lugha na Fasihi, Chuo Kikuu cha Sayansi na Teknolojia cha Masinde Muliro, Sanduku la Posta 190, Kakamega 50100, Kenya.

Dkt. Carren Nyandiba,

Mhadhiri Mkuu, Idara Lugha na Fasihi, Chuo Kishiriki cha Rongo, Sanduku la Posta, 103, Kisii 40404, Kenya.

Ikisiri

Tamthilia ni mojawapo ya tanzu za fasihi andishi zinazofundishwa katika shule za upili nchini Kenya. Tamthilia pia hutahiniwa katika mtihani wa kitaifa wa kidato cha nne nchini Kenya Utanzu huu huandikwa kwa mtindo wa mazungumzo kama mchezo wa kuigizwa. Mojawapo kati ya malengo ya elimu nchini Kenya ni ufungamano wa kitaifa. Kila kipengee cha elimu nchini, hupaswa kuelekezwa katika kutimiza malengo ya elimu kama yanavyodokezwa na KIE (2006). Makala haya yanatathmini jinsi suala la ufungamano wa kitaifa limeshughulikiwa na tamthilia zinazotahiniwa katika mtihani wa kitaifa wa kidato cha nne. Lengo kuu la makala haya ni kuchunguza iwapo tamthilia teule zimesawiri kichanya maudhui yanayohusu suala la ufungamano wa kitaifa na nafasi inayochukuliwa na migogoro na maridhiano katika tamthilia teule kwa shule za upili nchini Kenya.

Istilahi muhimu: tamthilia, usawiri, uchanya, uhasi, migogoro, maridhiano, ufungamano, taifa na jamii.

1. Utangulizi

Tamthilia ni mojawapo ya tanzu za fasihi andishi. Utanzu huu huandikwa kwa mtindo wa mazungumzo kama mchezo wa kuigizwa. Huwasilishwa mbele ya hadhira kwa njia ya kuigizwa. Mara nyingi huigiziwa kwenye jukwaa wanajamii wakitazama. Wakati wa kuwasilishwa, fanani waitwao wahusika hufanya juu chini kuona ya kwamba wamevutia hadhira kwa kushirikisha viziada lugha, matumizi ya maleba, ngoma pamoja na nyimbo. Watunzi wa tamthilia hupitisha ujumbe wao kwa kutumia mbinu za uandishi mbalimbali na tamathali za usemi mwafaka kwa njia ya kipekee. Wamitila (2004) anasema kuwa mtindo wa tamthilia ni wa kuigizwa na ni rahisi kuwasilishwa mbele ya hadhira hivyo kuiathiri moja kwa moja kwa kuihamasisha na kuikosoa. Kwa vile tamthilia ina mtindo wa kuwasilishwa moja kwa moja mbele ya hadhira, inachukuliwa kwamba watu hupata ujumbe nuiwa kwa njia sahili. Maudhui mbalimbali, yakiwemo mambo yanayojiri katika jamii wakati huo, huangaziwa katika tamthilia.

Tamthilia husheheni dhima mbalimbali kwa jamii. Kwa mfano kulingana na Haji, Hamed, Mohamed na Omar (1981) tamthilia ni chombo cha mawasiliano na pia cha kuwazindua watu juu ya mwelekeo wa mambo tofauti yanayotokea. Hii ni kusema kuwa kupitia kwa tamthilia ujumbe fulani unaweza kuwasilishwa kwa hadhira. Maigizo kwenye tamthilia ni chombo cha kuwastarehesha na kuzungumzia tamaduni za wanajamii. Tamaduni za jamii mbali mbali hutambuliwa kupitia kwa tamthilia kwa njia ya kusomwa au kutazamwa wakati wa maigizo. Tamthilia ni muhimu kwa hadhira kwa sababu hadhira hushuhudia na kuona tukio likiendelea kuliko kusoma au kusikiliza tu kama sanaa zingine. Kwa vile tamthilia ina mvuto kwa hisia za watazamaji, hisia hizo zinapaswa kuathiriwa kichanya. Tamthilia hufunza zaidi kwa kuangazia tukio ambalo hapo awali lilikuwa limezungumziwa tu. Kwa njia hii hufanya yale yanayofunzwa kunata akilini.

Kulingana Haji, Hamed, Mohamed na Omar (1981) tamthilia ina uwezo wa kueleza zaidi kwa vitendo kuliko maneno. Tamthilia inatarajiwa kuwa na uwezo wa kuwafikia watu wengi hata wale ambao hawana uwezo wa kusikia. Hivi ni kusema kwamba, kwa kutumia tamthilia, malengo ya elimu yanaweza kuafikiwa kwa urahisi. Kwa upande mwingine ni maoni yetu kwamba, ufungamano wa kitaifa kama mojawapo ya malengo ya elimu

nchini Kenya, unaweza kufundishwa vizuri na kunata kupitia kwa tamthilia. Hii ni kusema kuwa, tamthilia inayoteuliwa ni kazi ya wengi na haipaswi kwenda kinyume na utamaduni wa wanajamii, itikadi zao za kijamii, uchumi na siasa KIE (2006), bali inapaswa kuadilisha, kuelimisha pamoja na kuhimiza ufungamano wa kitaifa.

Kwa hivyo kutokana na dhima zake, tamthilia zinatarajiwa kumwezesha mwanafunzi anayehitimu kidato cha nne nchini Kenya kuzingatia ufungamano wa kitaifa kama unavyoendelezwa katika tamthilia. Kwa kufanya hivyo, wanafunzi waliomaliza shule wanatarajiwa waweze kuyatilia maanani mambo yaliyo kwenye tamthilia, hususan ufungamano wa kitaifa. Suala la ufungamano wa kitaifa kama mojawapo ya malengo makuu ya elimu nchini Kenya linafaa kuangaziwa kwa kina. Njue (2007) anadai kwamba suala hili limewapiga chenga wananchi wengi kabla ya, wakati wa, na baada ya chaguzi kuu nchini, na kuwa miaka nenda miaka rudi kila wakati uchaguzi mkuu ufanywapo nchini, vita vya kikabila hutokea kwa uchochezi wa kisiasa.

Makala haya yanalenga kutathmini mchango wa tamthilia teule za Kiswahili kwa shule za upili nchini Kenya katika kukuza ufungamano wa kitaifa. Mtaala wa elimu nchini Kenya huongozwa na dira ya malengo makuu, ambapo ufungamano wa kitaifa ni mojawapo KIE (2006). Malengo yote ya elimu nchini Kenya yana mwelekeo wa kuendeleza jamii kisiasa, kijamii na kiuchumi. Kwa hivyo, ni maoni yetu kuwa, ni vyema kwa washika dau kuyazingatia malengo yote bila kubagua lengo lolote, hususan lengo la ufungamano wa kitaifa.

2. Dhana ya ufungamano wa kitaifa na umuhimu wake

Hariyana (1995) anadai kuwa ufungamano wa kitaifa ni hali ya kuwa na ufahamu juu ya kitambulisho kimoja baina ya wananchi. Hii inachukuliwa kuwa hata watu wawe wa makabila, dini, maeneo na ndimi tofauti tofauti, wote ni kitu kimoja. Pia inachukuliwa kuwa, kuna haja ya kuleta pamoja mirengo yote nchini ili kuibuka na wazo la kuwa na taifa moja. Anaendelea kudai kuwa jamii ambayo imefungamanishwa pamoja kwa umoja aghalabu hufurahia kuishi kwa amani, uthabiti, maendeleo na utendaji kazi, na kwamba ufungamano ni wazo linalowaleta watu wote pamoja bila kujali dini, lugha ama historia.

Maoni ya Kochhar (1991) kuhusu ufungamano wa taifa ni kwamba, ni hisi inayowaleta raia wa taifa pamoja. Anadai kuwa ufungamano wa taifa humaanisha hali ya kutambua ukweli kuwa kunaweza kuwa na umoja penye utofauti. Kule kuhisi umoja wa kitaifa kwa jumla kunastawisha ufungamano wa kitaifa. Anaendelea kusema kuwa ufungamano wa kitaifa unalenga kuwafanya watu wawe sawa na wala si kuwafanya wafuate mtindo fulani mmoja. Anamaliza kwa kudai kuwa, imekubalika kote kuwa umoja ni suala muhimu la utaiifa.

Naye Radhakrishnan (2008) anadai kuwa ufungamano wa kitaifa unamaanisha ujumuishaji wa watu wote wa taifa kuwa kitu kimoja; ni mvuto wa kuwaleta pamoja watu wa matabaka mbalimbali na kuishi kwa amani kama jamii moja. Aidha anasema kwamba ufungamano wa kitaifa haujengwi kwa matofali na saruji wala hauwezi kujegwa kwa vifaa kama nyundo au msumeno ila hukua kimya kimya katika fikira na nyoyo za watu. Ili kuwe na taifa moja lazima kuwe na mabadiliko ya mwelekeo wa watu. Mtaalamu huyo huenda alikusudia kusema kuwa ni wananchi wenyewe ndio wanaotakikana kuchagua yaliyo mazuri na kutengana na mabaya. Kwa kufanya hivyo watu wataweza kuendelea kuishi kwa amani. Kulingana na Republic of Kenya (1976) umuhimu wa ufungamano wa kitaifa ulitiliwa mkazo na mwanzilishi wa taifa la Kenya Mzee Jomo Kenyatta kwa kusema kuwa kitu cha muhimu sana kwa uthabiti uwe wa zamani au wa siku zijazo na ustawi, ni umoja wa kitaifa.

Tume kadhaa za elimu zililipa suala la ufungamano wa kitaifa kipaumbele. Kwa mfano, Tume ya Ominde ya mwaka wa 1964 iliyohusika na mfumo wa elimu nchini Kenya ilipendekeza mfumo wa elimu ambao ungekuza umoja wa kitaifa na raslimali ya kutosha ya kustawisha taifa. Ripoti ya Gachathi ya mwaka wa 1976 iliyolenga kurekebisha sera na malengo ya elimu nchini pia ililipa suala la ufungamano wa kitaifa umuhimu mkubwa. Isitoshe, lengo kuu la ripoti ya Koech ya mwaka wa 2000 ilikuwa ni kupendekeza mfumo mwafaka wa elimu ambao ungewezesha udumishaji wa ufungamano wa kitaifa (Republic of Kenya 2004)

Kulingana na Republic of Kenya (2008), mizozo iliyotokea baada ya uchaguzi mkuu wa mwaka wa 2007 ilisababisha uundaji wa Tume ya Kitaifa ya Haki na Maridhiano mwaka wa 2008 nchini Kenya. Tume hiyo iliandamana na sheria inayoharamisha ubaguzi kwa misingi ya kikabila. Sheria yenyewe ilipiga marufuku kulinganishwa kwa makundi ya kikabila ama kumbughudhi mtu kwa misingi ya kikabila. Kwa kufanya hivyo taifa lilitambua ya kuwa bila ufungamano wa kitaifa maendeleo hayatapatikana.

Rais Uhuru Kenyatta alisisitiza umuhimu wa ufungamano wa kitaifa kupitia kwa hotuba yake wakati wa maadhimisho ya sherehe za mwaka wa nne za siku kuu ya Mashujaa tarehe 20 Oktoba 2013 ambapo kupitia kwa hotuba yake kwa taifa zima alisema kuwa, bila ufungamano wa kitaifa wananchi hupoteza maisha, mali huharibiwa na watu hufurushwa kutoka manyumbani mwao. Aliongeza kwa kuahidi kuwa jukumu lake la kikatiba ni kuimarisha umoja wa kitaifa, kumaliza ubaguzi na kutengwa kwa aina yoyote ile. Moraa na Nyangesiba (2011) wakiunga mkono usemi wa Rais Uhuru, waliwataka watu wa matabaka yote wasahau tofauti zao na wajione kuwa ni jamii moja.

Umuhimu huo wa ufungamano wa kitaifa licha ya kuwa lengo la kwanza la elimu nchini Kenya, ni swala lenye uzito nchini Kenya na linafaa kushughulikiwa kwa dharura kwa vile baadhi ya Wakenya huzozana mara kwa mara hasa wakati wa uchaguzi mkuu nchini. Mtindo na dhima za tamthilia zinafanya utanzu huu kuwa mwafaka kwa kuchunguza vile suala la ufungamano wa kijamii ulivyosawiriwa. Mtindo wa tamthilia ni mwafaka kwa sababu unajumuisha mazungumzo na uigizaji ambapo wasomaji na watazamaji hupata fursa ya kutagusana na hali ya mambo moja kwa moja. Kwa ajili ya mtindo huo, dhima za tamthilia zilizotajwa hapo mbeleni zinaweza kudhihirika barabara.

3. Usawiri wa maudhui ya ufungamano katika tamthilia teule

Kwa mujibu wa makala haya, usawiri, ni jinsi maudhui yanayohusiana na ufungamano wa kijamii yalivyoangaziwa katika tamthilia teule. Maudhui ni mambo yanayozungumziwa katika kazi ya fasihi. Tamthilia teule ni zile tamthilia ambazo huchaguliwa miongoni mwa tamthilia nyingi, ili zitahiniwe katika kidato cha nne nchini Kenya. Fasihi kama kioo cha jamii mambo yenyewe, huwa ni yale yanayotukia katika jamii husika. Kupitia kwa mambo au matukio hayo, mtu anaweza kutathmini iwapo inaathiri jamii kihasi au kichanya. Maudhui katika tamthilia teule katika shule za upili nchini Kenya yalitathminiwa kwa misingi iwapo yamesawiriwa kichanya au kihasi katika kuleta ufungamano katika jamii .

Kwa mujibu wa makala haya tamthilia zilizochunguzwa baada ya kuteuliwa kibahati nasibu zilikuwa kama zifuatazo: *Kilio cha Haki* yake Mazrui (1984), *Buriani* yake Yahya na Mulwa (1983), *Amezidi* yake Mohammed (1995), *Visiki* yake Ongeti (1984), *Kifo Kisimani* yake Kithaka (2001) na *Mstahiki Meya* yake Arege (2009). Tamthilia hizo ni kati ya zile zilizokuwa zimetahiniwa kati ya mwaka wa 1998 hadi 2014 katika mtihamu wa kitaifa kwa kidato cha nne nchini Kenya.

Kutokana na uchunguzi, ilibainika kuwa karibu maudhui yote yana mwelekeo hasi. Maudhui hayo ni kama ukabila, utabaka, ufisadi, vita, uchoyo, uchochezi, unyanyasaji, ubaguzi, ubinafsi, dhuluma, chuki, ubabedume na usaliti. Kwa mfano katika kazi ya *Buriani* yake Yahya na Mulwa (1983) utabaka wa matajiri na maskini unajitokeza kati ya familia ya mzee Katu na zile za kaka zake Hamisi na Mosi. Mosi kakake Katu anadhihirisha utajiri wa Juma mwanawe Katu kwa kulalamika kuwa Katu aliwaita ili ajifaharisha kwa utajiri wa Juma. Katika kazi hiyo hiyo Katu anaonyesha chuki dhidi ya mtoto wake Nunda kiasi cha kutofuraha kuachiliwa kwake kutoka gerezeni, huku akimpendelea Juma. Chuki yake Juma kwa Nunda inadhihirika anapoagiza wampelekee chakula ghalani ale na 'marafiki zake' panya. Maudhui ya usaliti yanajitokeza katika kazi ya *Kilio cha Haki* yake Mazrui (1984) pale ambapo Tereki alimsaliti Lanina wakati walikuwa wakipigania maslahi ya wafanyakazi. Tereki alihongwa na Delamon kisha akaghairi. Alianza kushirikiana na marafiki zake Delamon kumshawishi Lanina aachane na harakati za kumpinga Delamon ili arudishwe kazini. Ufisadi na uvivu wa wafanyakazi wa umma unadhihirika katika kazi ya *Amezidi* yake Mohammed (1995). Ame na Zidi wanadinda kuenda kazini wakibuni vijisababu kama kusingizia kwamba ni wagonjwa. Dhuluma imefanyika kwake Lanina kupitia kwa Kachero 1 katika kazi ya *Kilio cha Haki*, kwa kumpiga, mbali na kumpapasa papasa.

Umoja unaodhihirika katika kazi hizi ni ule wa kuwapiga vita wengine kwa hivo kukuza utabaka (Syambo 1997). Kwa mfano umoja kati ya mzee Katu na mwanawe Juma dhidi ya Nunda katika kazi ya *Buriani* yake Yahya na Mulwa (1983) ambapo wote wawili walishirikiana kumtenga Nunda ambaye ni wa jamii yao. Mstahiki Meya katika kazi ya *Mstahiki Meya* yake Arege (2009) anashirikiana na vibaraka wake akiwemo Bili, kufanya ufisadi katika baraza la Cheneo. Hii ni kumaanisha, maudhui mengi yaliyozingatiwa na waandishi wa tamthilia hayakuwa yale ya kuleta mshikamano baina ya wanajamii moja kwa moja kama inavyodhihirishwa na wataalamu kama Wanyonyi na Misiko, 2005; Murasi, 2004; Ongeti, 1997; Chacha, 1995 na Syambo, 1997.

4. Nafasi ya migogoro na taharuki katika tamthilia

Migogoro ama mivutano ya kiuchumi, kisiasa, kijamii na hata kidini, huendeleza kazi ya fasihi kama vile tamthilia. Kwa mfano katika kazi ya *Mstahiki Meya* Arege (2009) yenye kurasa 79, kuanzia mwanzo hadi mwisho ni mgogoro mtupu ambapo Wanacheneo kwa ujumla walilalamikia uongozi mbaya wa Mstahiki Meya. Meya aliziba masikio asisikilize vilio vya Wanacheneo. Migomo ilitawala hadi akashikwa pamoja na wandani wake hata baada ya yeye kuzirai. Suluhisho lilitokeza kwenye ukurasa wa mwisho ingawa si kwa uzuri. La ajabu ni kuwa baada ya Meya kushikwa yaliyotokea baadaye hayakufahamika badala yake mchezo unaisha kwa taharuki.

Tamthilia ya *Kilio cha Haki* Mazrui (1984) ina kurasa 77 na kurasa 76 zimetawaliwa na migogoro. Wafanyikazi kwenye shamba la Bwana Delamon waliendelea kulalamika juu ya kufanyishwa kazi nyingi kwa mishahara duni. Wengine walionja utoro na wengine kama Lanina walitesesha gereza kwa makosa ya kuwatetea wenzao. Ni ukurasa wa mwisho tu ndio uliozungumzia kutokata tamaa kwa Lanina. Lamina anamtuma wakili wake aende kwake ampe mumewe na watoto habari zote bila kusasa lolote. Lanina hakati tamaa. Anamhakikishia mamake kuwa angerudi nyumbani katika hali yoyote ile, awe mzima ama kama shetani. Maswali sasa ni je, Lanina alirudi? Iwapo alirudi, alikuwa katika hali gani? Ikiwa Lanina alirudi, alikuwa na uhusiano gani na akina Delamon? Badala yake, mchezo unamalizika kwa taharuki.

Kazi ya *Buriani* ni ya kurasa 68 na kati ya hizo kurasa, za kwanza 64 zinahusu migogoro na ni kurasa 4 tu ndizo zinazohusika na maridhiano kati ya Juma na ndugu yake Nunda na ni baada ya baba yao kuaga dunia. Juma anamhitaji nduguye Nunda wakati wa mazishi ya baba yao. Anamwomba msamaha na kumtaka aende kwa akina mkewe Eda ili amrejeshe nyumbani. Ajabu ni kwamba hatuambiwi yaliyofuata baadaye.

Nayo tamthilia ya *Visiki* yake Ongeti (1984) ina kurasa 59. Kurasa 57 za kwanza zimesheheni migogoro ya kijamii na kiuchumi. Matajiri wanatumia nguvu zao kuwanyanyasa maskini pamoja na kuwafanya wazozane wenyewe kwa wenyewe kwa mfano kati ya Huzuni na Matanga. Wanatumia mbinu ya kuwagawanya ndipo waendeleo kuwanyanyasa. Mwalimu kwa kutumia busara yake kwenye kurasa mbili za mwisho anawafanulia mbinu hizo mbaya za matajiri na kuwawezesha Huzuni na Matanga kupatana. Kaumu ya watu baadaye wanafanya mkataba na Mungu ili wapewe fursa ya kurudi ulimwenguni ili waishi kwa amani, umoja na wafanane naye. Taharuki ni kuwa yale yaliyojiri kati ya matajiri na mayakhe baadaye hayajulikani.

Amezidi ni tamthilia yenye kurasa 87 ambapo ubwege umesababisha migogoro mbali na kuwa ya kiuchumi, ni ya kiakili au fikira pia. Ame na Zidi wameishi bila kujijua wala kujitambua wakiwa kama kielelezo cha Waafrika. Zidi anaaga dunia bila kufaulu kwa lolote. Ame anabaki asijue la kufanya ama cha kuambia umma. Anatamani afe kwa njia sawa na ya Zidi. Hata hivyo hii ni tahadhari kwa Waafrika wachunge wasiendeleo kupitia mateso yale yale kutoka kwa nchi za ng'ambo. Ni katika kurasa mbili za mwisho ambapo matumaini ya Waafrika yanaonekana kupitia kwa kimalizio kwa kichwa "Wimbo wa Mtoto Asiyezaliwa" wasema:

Huu si mwisho

Huu ni mwanzo

Mwanzo unaoanza mwisho

Hata akibaki mmoja.

Lazima mwanzo wa mwisho uanze (Mohamed 1995:86)

Taharuki ni kuwa, hatujui ni yapi yalitekelezwa baadaye.

Mambo ni yayo hayo katika kazi ya *Kifo Kisimani* yake Kithaka (2001). Kazi hii ina kurasa 105 na ni kurasa 3 tu za mwisho ndizo zinazotoa suluhisho kwa mgogoro kati ya viongozi wa Butangi na raia wa Butangi, ambalo pia si suluhisho la amani. Suluhisho linaletwa kwa mapinduzi ya utawala wa Mtemi Bokono. Baada ya wao kushikwa wanaamua kuwafikisha mbele ya Baraza la Hukumu ili wahukumiwe. Taharuki sasa ni kuwa, kweli, walifikishwa mbele ya Baraza hilo? Je, walikiri makosa yao? Je, raia waliwasamehe? Haya ni maswali ambayo yanahitaji majibu.

Kutokana na mifano hii, ni bayana kuwa nafasi kubwa ya tamthilia ilichukuliwa na migogoro kana kwamba hatujui kuwa wimbo mui hauimbiwi mwana. Nafasi ya maridhiano au suluhisho ni finyu sana. Aidha tamthilia

zote zilizochunguzwa ziliishia kwa taharuki wala manufaa ya mshikamano wa umma hayakudhihirika barabara. Migogoro yote ilikuwa juu ya wanajamii kupigania haki zao. Kasumba ya wanajamii kupigania haki zao katika tamthilia teule, inaweza kuwa imeathiri wananchi ambao wanaona kuwa vita ndiyo njia pekee ya kuwawezesha kupata haki zao kisiasa, kiuchumi au kijamii.

Taharuki katika tamthilia teule za Kiswahili kwa shule za upili imechangia kwa kiasi kikubwa uhasi wa maudhui katika tamthilia hizo.

5. Hitimisho

Kutokana na mtindo na dhima za tamthilia, ni wazi kuwa tamthilia ni mojawapo ya tanzu mwafaka za kutumiwa na wasanii kuhamasisha na kuelimisha jamii kuhusu umuhimu wa wanajamii kuishi pamoja kwa amani. Tamthilia zinazoteuliwa kutahiniwa katika mitihani ya kitaifa, zinapaswa kutilia maanani malengo ya elimu ufungamano wa kitaifa ukiwa mojawapo. Ili hayo yatimizwe, tamthilia kama hizo hazina budi kusheheni maudhui chanya kuliko maudhui hasi. Wasomaji hasa wanafunzi, wakipitia mambo mengi ya mwelekeo hasi huenda baadaye wakayakumbuka sana huku wakiyapuza mazuri ambayo ni machache. Licha ya hayo, sehemu kubwa ya tamthilia iwe ya maridhiano kuliko migogoro. Ingawa taharuki ni mojawapo ya mbinu za uandishi, ni heri isiwe kizuizi cha msomaji au mtazaji kuona uzuri au matokeo ya wanajamii kudumisha umoja na amani. Kukiwa na amani, maendeleo ya kijamii, kisiasa na kiuchumi, yataweza kushuhudiwa kote. Kuishi kwa amani na umoja, kunaweza kuwafanya wananchi washughulikie hamsini zao za kila siku bila wasiwasi wowote.

Marejeleo

- Arege, T.M. (2009). *Mstahiki Meya*. Nairobi: Vide ~ Muwa Publishers Ltd.
- Ayot, H.O. na Patel, M.M. (1992). *Instructional Methods (General Methods)*. Nairobi: Educational Research and Publications Ltd.
- Bertalanffy, L (1968). *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller.
- Chacha, N.C. (1995). *Mwongozo wa Buriani* (Yahya na Mulwa). Nairobi: East African Educational Publishers Ltd.
- Haji, A.I, Muhamed, S.A, Hamad, A. K. na Omar, M.M. (1981) *Misingi ya Nadharia ya Fasihi*. Dar-es-Salaam: Taasisi na ya Kiswahili na Lugha za Kigeni wizara ya Elimu Zanzibar-Tanzania.
- Hariyanna, M. (1995). *The Essentials of India Philosophy*. New Delhi: Motilal Barnasidasa Publishers.
- KIE (2006). Secondary Education Syllabus Vol. 1. Nairobi: Kenya Institute of Education.
- Kithaka, M. (2001). *Kifo Kisimani*. Nairobi: Marimba Publication Ltd.
- Kochhar, S.K. (1991) *The Teaching of Social Studies*. New Delhi: Sterling Publishers Private Ltd.
- Mazrui, A. (1984). *Kilio cha Haki*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Mohammed, S.A. (1995). *Kunga za Nadharia Kiswahili Riwaya Tamthilia na hadithi fupi*. Nairobi: East Africa Education Publishers Ltd.
- _____(1995) *Amezidi*. Nairobi: East Africa Education Publishers Ltd.
- Moraa, J. na Nyagesiba, B. (2011). 'Groups Pledge to Bury the Hatchet'. Nairobi: Nation Media Group Monday Ed. July 18, 2011.
- Mukasa, A. S (2001). *The system approach to teaching a handbook for teachers*. Eldoret: Western Educational Publishers
- Murasi, A. (2004). *Mwongozo wa Kifo Kisimani*. (Kithaka wa Mberia) Kakamega: Lurambi Publishers.

- Njue (2007). 'Leaders to Blame for Clashes'. Nairobi: Daily Nation of December, 12th 2007, Nation Media Group.
- Ongeti, K. (1984). *Visiki*. Nairobi: East African Educational Publishers Ltd.
- Radhakrishnan, S. (2008) *Indian Philosophy*. New Delhi: Oxford University Press.
- Republic of Kenya, (2004). Session Paper N0.2 2004 a Policy Framework for Education, Training and Research in Kenya in 21st Century. Nairobi: MOEST
- _____ (2008). *National Cohesion and Integration Act 2008*. Nairobi: Government Press.
- Syambo, B. (1997). *Mwongozo wa Amezidi* (Mohammed S. Ahamed). Nairobi: Macmillan Kenya Publishers Ltd.
- Vuzo, A.M. (1998). *Mwongozo wa Amezidi* (Mohammed Said Ahamed) Nairobi: Macmillan Kenya Publishers Ltd
- Wamitila, K.W (2004). *Kamusi ya Fasihi, Istilahi na Nadharia*. Nairobi: Focus Books.
- Wanyonyi, D. na Misiko, W. (2005). *Mwongozo wa Kifo Kisimani* (Kithaka wa Mberia). Eldoret: Taaluma Publishers.
- Yahya, A.S. na Mulwa, D. (1983). *Buriani*. Nairobi: Oxford University Press